

ARTYKUŁY

STAN RODZINY WSPÓŁCZESNEJ A WEWNĄTRZRODZINNA SOCJALIZACJA DZIECI

ZBIGNIEW TYSZKA

ABSTRACT. Zbigniew Tyska, *Stan rodziny współczesnej a wewnątrzrodzinna socjalizacja dzieci* (Condition of contemporary family and socialization within family). Roczniki Socjologii Rodziny, XII, Poznań 2000. Adam Mickiewicz University Press, pp. 7-14. ISBN 83-232-1056-X. ISSN 0867-2059. Text in Polish with a summary in English.

Zbigniew Tyska, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Socjologii (Institute of Sociology Adam Mickiewicz University), ul. Samarzewskiego 89, 60-568 Poznań, Polska-Poland.

Procesy zachodzące w rodzinie stymulowane są nie tylko rozgrywającymi się wewnątrz niej interakcjami. Cechy rodziny, przebieg zjawisk w jej ramach mają również swoje istotne uwarunkowania w zewnętrznym, pozarodzinnym świecie społecznym, w poszczególnych układach, strukturach społecznych zlokalizowanych poza rodziną – mikrostrukturze, mezostrukturze, makrostrukturze oraz społeczeństwie globalnym (np. społeczeństwie polskim). Oddziaływania zachodzące między rodziną a poszczególnymi kręgami zewnętrznego „świata społecznego” są obustronne, ale w trakcie badań i analiz możemy koncentrować uwagę na jednym kierunku oddziaływań, nie zapominając jednak o oddziaływaniach również odwrotnych. Taki właśnie punkt widzenia przyjmujemy w niniejszym artykule.

W ramach systemu rodziny w centrum uwagi znalazł się jeden jej element – wewnątrzrodzinna socjalizacja dzieci, którą można ująć również w konwencji socjalizacyjno-wychowawczej funkcji rodziny. Jest to zasadnicza zmienna zależna (czyli uwarunkowana) w modelu naszej analizy.

Zmienna zależna, czyli uwarunkowana, ma w naszym modelu postępowania badawczego charakter złożony. Zmienną tą jest rodzina współczesna końca XX wieku (ze szczególnym uwzględnieniem wewnątrzrodzinnych procesów socjalizacyjnych) podlegająca permanentnym zmianom pod wpływem zmian w zewnętrznych układach społecznych społeczeństw globalnych Europy oraz pozaeuropejskich wyżej rozwinię-

tych społeczeństw o europejsko pochodnej kulturze (USA, Kanada). Przemiany tych społeczeństw w drugiej połowie XX wieku bardzo zaznaczyły się w życiu rodzin, są w znacznej mierze czynnikami kreującymi rodzinę współczesną. Współczesny świat nadaje cechy rodzinie, przez co staje się ona – dzięki swej interakcji z tym światem – rodziną współczesną, odzwierciedlającą przemiany świata. Ta współczesna rodzina na skutek ewolucji swych cech i wewnętrznych procesów zmienia się jako środowisko socjalizacyjno-wychowawcze i zmienia się charakter jej funkcji socjalizacyjno-wychowawczej. Zewnętrzne układy społeczne (w stosunku do rodziny) mają też zresztą wpływ bezpośredni (nie tylko przez rodzinę) na socjalizację spontaniczną oraz wychowanie w rodzinie. Szkolnictwo, kościoły, telewizja mają możliwość bezpośredniego oddziaływania na dzieci niekoniecznie za pośrednictwem rodziny, tworząc kontekst współoddziaływań modyfikujący wypełnianie socjalizacyjno-wychowawczej funkcji przez rodzinę. Oto pokrótce scharakteryzowany, przyjęty tu model analizy. Dodać by jeszcze należało, że interesujemy się tutaj socjalizacją rodzinną ujmowaną przede wszystkim z socjologicznego punktu widzenia.

Psychologia koncentruje uwagę przede wszystkim na formowaniu się osobowości jednostki i na mechanizmach jej rozwoju i przekształcania się w trakcie aktywnego działania i zarazem pod wpływem oddziałujących bodźców społecznych i sytuacji społecznych. Pedagog zajmuje się przede wszystkim wypracowaniem naukowo uzasadnionych technik skutecznego oddziaływania na człowieka (jego zachowanie, działania, osobowość, system wartości). Socjologa interesuje to, w jaki sposób oddziaływania w skali mikrospołecznej, mezospołecznej, makrospołecznej i społeczno-globalnej przygotowują człowieka do pełnienia określonych ról społecznych, jak proces socjalizacji czyni z człowieka element funkcjonalny w społeczeństwie oraz w poszczególnych grupach społecznych oraz społeczno-kulturowych. Dla badającego przebieg socjalizacji socjologa istotny jest proces wrastania jednostki w kulturę społeczeństwa oraz subkulturę środowiska, a także społeczny aspekt przebiegu socjalizacji, społeczne mechanizmy jej przebiegu, z uwzględnieniem zasadniczego wpływu socjalizacyjnego rodziny oraz pozarodzinnych systemów (układów) społecznych, oddziałujących niejednokrotnie za pośrednictwem rodziny. Psychologiczne, pedagogiczne i socjologiczne aspekty socjalizacji pozostają ze sobą w dość ścisłym związku.

Pojmując szeroko socjalizację, włącza się do niej (oprócz socjalizacji spontanicznej, niezamierzonej, tzw. socjalizacji „przez życie”) również wychowanie – jako świadome, intencjonalne oddziaływanie człowieka (ludzi) na człowieka w celu „urabiania jego osobowości”. Proces wychowawczy traktowany jest wówczas jako istotny element całościowo pojmowanej socjalizacji, obejmujący wszelkie wpływy i oddziaływania na jednostkę (zarówno spontaniczne, jak i celowe).

Żeby należycie określić stan rodziny współczesnej wyznaczający odpowiednio jej możliwości socjalizacyjne, trzeba znaleźć dla niej odpowiedni punkt odniesienia stwarzający możliwości porównawcze. Tym punktem będzie rodzina zdecydowanie „niewspółczesna”, zlokalizowana w okresie preindustrialnym, w społeczeństwach późnego feudalizmu. Feudalna, w miarę stabilna, spetryfikowana i sztywna struktura

społeczeństwa, jego wolne tempo przemian w sferze obiektywnej i subiektywno-świadomościowej oraz kulturowej, przesłanki religijne, ustabilizowana i dość ujednolicona mentalność jednostek (pominąwszy mentalność nowatorów), proste i pracochłonne techniki produkcyjne – wszystko to leżało u podstaw uformowania się i funkcjonowania pewnego specyficznego dla tego okresu typu rodziny, jakim była dawna rodzina tradycyjna, spójna rodzina patriarchalna, podporządkowana w znacznej mierze woli i władzy ojca – także i z tego względu, że w wielu przypadkach był on „szefem” rodzinnej instytucji pracy (warsztat rzemieślniczy, sklep, gospodarstwo rolne) w której zatrudnieni byli członkowie rodziny nadzorowani przez „głowę rodziny”. Role rodzinne i produkcyjne (pracownicze) były silnie ze sobą powiązane i istniał obowiązek ich rygorystycznego wypełniania, interes rodzinny dominował nad partykularnymi interesami jej członków. Rodzina była przede wszystkim instytucją materialno-ekonomiczną oraz opiekuńczo-socjalizującą, była wielodzietna i często wielopokoleniowa (poszerzona) oraz ściśle poddana religijnej kontroli, osadzona mocno w społeczności lokalnej.

Socjalizacja dzieci miała przede wszystkim charakter socjalizacji spontanicznej, naturalnej – poprzez życie i współżycie w rodzinie. Dzieci internalizowały dostępne w środowisku rodzinnym stabilne wzory, przekazywane niejednokrotnie z pokolenia na pokolenie. Socjalizacja rodzinna przybierała często postać spontanicznej socjalizacji poprzez pracę w gronie rodzinnym w rodzinnej instytucji pracy i pod kierownictwem ojca. Całymi latami dziecko poddawane było ujednoliconemu oddziaływaniu stabilnego, rodzinnego środowiska, w ramach którego życiowo funkcjonowało, niejednokrotnie w ciągu całego dnia, bo również tutaj pracowało i uczyło się zawodu. Oddziaływanie rodziny na dziecko było jednokierunkowe i totalne, a jej rozbudowana i niezwykle skuteczna funkcja kontrolna eliminowała na ogół w zarodku jakiegokolwiek próby „odchylenia się” potomstwa od obowiązujących reguł zachowania i postępowania, a także kładła tamę naruszeniu stereotypowej mentalności. Socjalizacja dzieci miała więc ściśle określone i bardzo skuteczne wyznaczniki. Efektem tego była całkowicie skuteczna socjalizacja, adekwatna do wymogów najbliższego środowiska, społeczności lokalnej i wymogów kościoła, w którego nakazy silnie było wprzęgnięte socjalizujące środowisko rodzinne.

W epoce industrialnej (przemysłowej) zapoczątkowanej u zarania XIX wieku i rozciągającej się również na wiek XX, rozwijający się przemysł maszynowy (napędzany parą, a później innymi środkami energetycznymi) zminimalizował ilość i zasięg małych przyrodzinych instytucji pracy, które przegrywały z fabrykami w ekonomicznej konkurencji. Członkowie rodziny wyszli do pracy najemnej poza rodziną, dzieci coraz bardziej masowo uczęszczały do szkół i coraz dłużej w nich się uczyły (zwiększenie ilości lat nauki). Członkowie rodziny w coraz większej mierze podlegali wpływom zewnętrznych środowisk i instytucji. Socjalizujące dzieci środowisko rodzinne przestało działać jako wyizolowany monolit, relatywizowało się na skutek nowych doświadczeń, przeżyć i informacji przenoszonych na grunt rodzinny z innych środowisk przez członków rodziny spędzających wiele czasu poza nią.

Rosła ranga edukacji szkolnej. Feudalny, spójny i uporządkowany system wartości i norm wewnątrzrodziny uległ erozji. To wszystko utrudniło socjalizację dawnego typu, ale dało dzieciom więcej swobody, możliwości wyboru, dawało szanse zwiększenia własnego udziału w kształtowaniu swej osobowości. Przesunięcia w wewnątrzrodziny rolach, pozycjach społecznych i przemiany świadomości rodzinnej stworzyły całkiem nowy kontekst socjalizacji wewnątrzrodziny i nowe relacje w stosunku do socjalizacji pozarodzinnej. Wrócimy do tego zagadnienia po krótkim nakreśleniu przebiegu dalszych przemian społecznych.

W początkach drugiej połowy XX wieku, w krajach najbardziej uprzemysłowionych zaczął stopniowo narastać kompleks zjawisk gospodarczo-społecznych, kulturowych, informatycznych i świadomościowych, który zapoczątkował epokę postindustrialną, silnie odzwierciedlającą się w sytuacji i funkcjonowaniu rodzin, w życiu ich członków.

Bezpośredni lub pośredni wpływ na życie rodzinne miały przede wszystkim: automatyzacja i robotyzacja produkcji, automatyzacja wielu usług, komputeryzacja, ogromnie szybki rozwój informatyki, intensyfikacja ludnościowej ruchliwości przestrzennej niosąca za sobą zderzenie kultur, upowszechnienie wykształcenia na wyższym poziomie, zintensyfikowanie już wcześniej widocznej atomizacji społecznej, dalsza liberalizacja wielu istotnych regulatorów życia społecznego, coraz częstsze odstępstwa od zliberalizowanych nawet wzorów i norm obyczajowych, moralnych i spetryfikowanych moralno-religijnych.

Wszystko to powoduje istotne zmiany w kondycji i funkcjonowaniu współczesnych rodzin – nie tylko tych, które egzystują w społeczeństwach postindustrialnych, ale i tych, które zlokalizowane są w społeczeństwach średnio rozwiniętych, zmierzających dopiero do stadium postindustrialnego. Oddziałuje na nie cywilizacja postindustrialna – zarówno drogą wpływów zewnętrznych, jak i poprzez uruchomienie elementów postindustrializmu wewnątrz nich. W takiej sytuacji jest właśnie Polska.

Przemiany w rodzinie obejmują również jej socjalizacyjno-wychowawcze funkcjonowanie.

1. Następuje dezintegracja wewnątrzrodziny socjalizacji – i to już od początków uprzemysłowienia Europy, od czasów naruszenia zasad funkcjonowania rodziny preindustrialnej, feudalnej. W miejsce ustabilizowanego monolitu, wielostronnych, rodzinnych oddziaływań, pojawiają się zróżnicowane kierunki oddziaływań spowodowane różnicami pozarodzinnych doświadczeń poszczególnych członków rodziny. Coraz bardziej dochodzi też do głosu socjalizacja pozarodzinna. Procesy te nasilają się z dziesięciolecia na dziesięciolecie i są dostrzegalne również w Polsce.

2. Osłabienie więzi wspólnotowej w większości rodzin podstawowych pogarsza warunki wewnątrzrodziny socjalizacji, bo zwiększa się psychiczny dystans między rodzicami a dziećmi wyrażający się w poczuciu osamotnienia, maleje nasilenie interakcji emocjonalnych. Stopniowo pomniejsza swoje działanie to wszystko, co Cooley uznał za niezbędne warunki optymalnej socjalizacji w ramach grupy malej, jaką

niewątpliwie jest rodzina. Zjawisko to jest dostrzegalne i w Polsce, jakkolwiek jego skala jest mniejsza niż w krajach postindustrialnych.

3. Wzrastająca coraz bardziej w społeczeństwach atomizacja społeczna i związana z nią anonimowość jednostek na zewnątrz rodziny, utrudnia rodzicom wypełnienie funkcji kontrolnej i wychowawczej. Te utrudnienia spotykamy również w rodzinach polskich.

4. Malejący w świecie współczesnym autorytet rodziców i dziadków ogranicza możliwości ich socjalizacyjno-wychowawczego oddziaływania. Występują kreowane przez mass media źródła informacji i autorytety konkurencyjne dla dzieci, bardziej je przekonujące niż rodzinne.

5. Warunki socjalizacji w rodzinie uległy istotnym modyfikacjom w związku ze znacznym, wręcz totalnym umasowieniem pracy kobiet, które stało się przyczyną przesunięć w pozycjach społecznych i rolach wewnątrzrodzinnych, ograniczyło czas matek poświęcany dzieciom. Obniżył się znacznie autorytet ojca, który utracił funkcję jedyne go żywiciela rodziny. Kobiety wniosły co prawda do wychowania rodzinnego „zewnątrzny powiew”, uzyskując lepsze możliwości adaptacji dzieci do wymogów współczesnego świata, ale ich przeciążenie podwójnymi rolami – domowymi i pracowniczymi – ograniczyło ich aktywność wychowawczą i kontrolną, podobnie jak skrócenie czasu pobytu w domu. W Polsce ten „kobiecy” czynnik zadziałał na skalę masową, w naszym kraju bowiem zawodowa praca kobiet poza domem (w tym kobiet zamężnych) szczególnie się upowszechniła już od dłuższego czasu. Specyfika polską jest pomoc dziadków w opiece nad wnukami i w ich wychowywaniu – szczególnie wówczas, gdy matka jest osobą pracującą zawodowo poza domem, jakkolwiek zjawisko to ograniczane jest dość masową pracą zawodową babć, szczególnie tych młodszych.

6. Nastąpiło znaczne ograniczenie dzietności na skutek udoskonalenia metod i środków zapobiegania ciąży oraz w związku z wzrastaniem w oczach małżonków wartości konkurencyjnych w stosunku do posiadania dzieci (zdobywanie wyższych szczebli wykształcenia, kariera zawodowa, wyższy w warunkach małodziejności czy bezdzietności standard życia, podróże, turystyka). Rozpowszechnił się w Europie (i nie tylko na naszym kontynencie) model rodziny małodziejnej z dwojgiem lub nawet jednym dzieckiem – ostatnio także i w Polsce. Tworzy on specyficzne środowisko socjalizacyjno-wychowawcze w porównaniu z rodziną wielodzietną i zapewnia dzieciom – statystycznie rzecz biorąc i jak z badań wynika – lepszy standard życia i korzystniejsze warunki rozwoju intelektualnego (wskaźnik – uzyskiwanie lepszych wyników w nauce).

7. Postępujący współcześnie proces atomizacji oraz indywidualizacji jednostek – także w ramach życia rodzinnego – eksponuje ideał wolności jednostki i jej samo-realizacji. Świadomość rodziców mniej jest zaawansowana w tym kierunku niż młodzieży, co szczególnie – w stosunku do Zachodu – uwidacznia się w Polsce. Dzieci zyskują możliwość swobodniejszego rozwoju i swobodniejszej egzystencji, mają większą swobodę w doborze form aktywności oraz źródeł informacji. Z drugiej jed-

nak strony – w warunkach zmniejszonej kontroli rodziców – zachodzi niebezpieczeństwo negatywnych odchyłeń dewiacyjnych.

8. Obserwujemy współcześnie zmniejszenie się spójności i dezintegrację znacznej części rodzin, wzrost liczby konfliktów małżeńskich i gwałtowny, lawinowy wzrost liczby rozwodów w Europie i USA prowadzący do ich masowości. W Polsce rozwodowość również wzrosła, ale jest relatywnie niższa niż w Europie. Zjawiska te bardzo silnie zakłócają procesy socjalizacji i wychowania w rodzinach. Konflikty wewnątrzrodzinne i dezintegracja rodziny – to czynniki radykalnie pogarszające atmosferę wychowawczą rodziny polskiej, której jakość jest istotnym wyznacznikiem osiąganych przez rodziców efektów wychowawczych. Efektem takiej sytuacji nie rzadko bywają osobowości zdewiowane.

Niełatwym problemem wychowawczym są również rozpowszechnione gwałtownie w drugiej połowie XX wieku rozwody. W USA rozwodzi się co drugie małżeństwo, a roczny wskaźnik rozwodów na 1000 mieszkańców wynosi 4,6 – podczas gdy w Polsce tylko 0,7. Wysoki wskaźnik ma wiele krajów zachodnioeuropejskich, a Rosja i Ukraina doganiają milowymi krokami USA. Łotwa już nawet USA przegoniła. Efektem rozwodów są rodziny niepełne, składające się najczęściej z matki oraz dziecka czy dzieci. Rodziny niepełne są na ogół mniej wydolne materialnie i pod względem opiekuńczym. Mają też ograniczoną funkcję emocjonalną, bo tylko jedno z rodziców jest w codziennej emocjonalnej interakcji z dziećmi, które zazwyczaj dotkliwie odczuwają brak więzi emocjonalnych z drugim rodzicem i nie mogą się uczyć jego ról społecznych. Specyficzne problemy socjalizacyjne wytwarzają rodziny zrekonstruowane, z trojakiego rodzaju potomstwem: „dzieci moje, dzieci twoje i dzieci nasze”. Istotne jest ułożenie prawidłowych relacji między wymienionymi kategoriami dzieci oraz wypracowanie właściwych reguł postępowania w odniesieniu do zróżnicowanego przedmiotu socjalizacji. U nas rodziny zrekonstruowane spotykane są rzadziej niż na Zachodzie.

9. Występuje obecnie pluralizm w świecie wartości, także pluralizm norm i wzorów występujących we współczesnych społeczeństwach, który znajduje swoje odzwierciedlenie w życiu rodzin i ich oddziaływaniach wychowawczych. Rodzinna kultura behawioralna nie jest jedynym źródłem inspiracji aksjonormatywnej w procesie socjalizacji potomstwa. Dołącza się tu często wiele znaczących wpływów zewnętrznych. Spontaniczne wybory dziecka zaczynają mieć coraz większe znaczenie. Wychowanie dziecka powinno zatem obecnie polegać między innymi na wyposażeniu go w umiejętności samodzielnej dokonywania właściwych wyborów, bo od zróżnicowanych wpływów dziecka współczesnego uchronić się nie da, nawet gdyby się miało taki zamiar.

10. Obserwujemy brak przygotowania rodziców do radzenia sobie z problemami wychowawczymi w nowoczesnym świecie. Niezbędna jest intensywna pedagogizacja rodziców.

11. Wzrost liczby rodzin problemowych i patologicznych. Obserwujemy opłakane skutki socjalizacyjno-wychowawcze tego zjawiska; nastąpił wzrost liczby

dzieci wykołejonych i wchodzących w konflikt z prawem, a także wzrost rodzinnej inspiracji różnych form patologii społecznej.

Wzrastająca liczba patologicznych jednostek patologuje z kolei rodziny. Powiększająca się liczba spatologizowanych jednostek i rodzin patologizuje całe społeczeństwo, co odbija się na jego funkcjonowaniu w wielu aspektach. Powstaje błędne „samonapędzające się” koło, zakłócające socjalizację i funkcjonowanie jednostek, rodzin i społeczeństwa.

CONDITION OF CONTEMPORARY FAMILY AND SOCIALIZATION WITHIN FAMILY

Summary

The processes occurring within the family are stimulated not only by interactions occurring within it, but are also influenced by the external social world outside of the family – by the microstructure, mezzostucture, macrostructure and the global society.

The state of modern industrial and post-industrial societies gives a certain kind of inner family socialization of children, a disintegration of intra-family socialization occurs, which is also influenced by social atomisation, the loosening of community bonds, as well as the diminishing of the authority of the parents and grandparents, an increase in the dissolution of families and in the number of pathological phenomena in the family and society, which pathologise people. The conditions of intra and outer-family socialization leave more and more to be desired. Parents do not cope in the new complicated situations.

BIBLIOGRAFIA

- Adamski F., *Socjologia małżeństwa i rodziny*, Warszawa 1982.
- Bell D., *Coming of Post-Industrial Society*, USA 1976.
- Chombard de Lauwe., *Rodzina, wychowanie i sprzeczność cywilizacji przemysłowej*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1974.
- Davis K., *Contemporary Marriage. Comparative Perspective on a Changing Institution*, New York 1985.
- Firkowska-Mankiewicz A., *Rodzina a proces transformacji*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, tom V (1993).
- Goode W. J., *World Revolution and Family Patterns*, Glencoe 1963.
- Gospodarstwa domowe*. Polska. GUS, Warszawa 1996.
- Gospodarstwa domowe*. Wybrane elementy warunków życia ludności w I kwartale 1996 r., GUS, Warszawa 1996.
- Gottlieb B., *The Family in the Western World from the Black Death to the Industrial Age*, New York-Oxford 1993.
- Jarosz M., *Dezorganizacja w rodzinie i społeczeństwie*, Warszawa 1987.
- Kephard W., Jedlicka D., *The Family, Society and Individual*, New York 1988.
- Mittenuer M., Sieder R., *The European Family*, Chicago 1983.
- Ogburn W. F., Nimkoff M. F., *Technology and the Changing Family*, USA 1965.
- Raport o sytuacji rodzin polskich*, Warszawa 1995.
- Raport Pełnomocnika Rządu ds. Rodziny i Kobiet o sytuacji rodzin polskich*, Warszawa 1995.
- Rodzina w Polsce w okresie transformacji społeczno-gospodarczej*, GUS, Warszawa 1994.
- Rosset E., *Rozwody*, Warszawa 1986.

- Turowski J., *Teoria indywidualizacji rodziny malej i autonomizacja jednostki w świetle badań socjologicznych*, „Studia Socjologiczne” 1972, nr 3.
- Tyszką Z., *Mikro- i makrospołeczne uwarunkowania procesów socjalizacyjno-wychowawczych w rodzinie*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1984, nr 3.
- Tyszką Z., *Nielatwe problemy rodziny współczesnej*, „Problemy Opiekunco-Wychowawcze” 1999, nr 3.
- Tyszką Z., *Przeobrażenia rodziny robotniczej w warunkach uprzemysłowionych i urbanizacji*, Warszawa 1970.
- Tyszką Z., *Rodzina a bezrobocie w okresie transformacji systemu społeczno-gospodarczego w Polsce*, (w:) W. Rakowski (red.), *Rodzina polska w okresie kryzysu i ożywienia gospodarczego (1990-1995)*, Warszawa 1997.
- Tyszką Z., *Rodzina polska w okresie transformacji społeczno-ustrojowej*, (w:) P. Kryczka, *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie*, Lublin 1997.
- Tyszką Z., *Rodzina w krajach cywilizacji postindustrialnej*, „Problemy Rodziny” 1995, nr 4.
- Tyszką Z., (red.), *Rodziny polskie u progu lat dziewięćdziesiątych*, Poznań 1991.
- Tyszką Z., *Rodzina w epoce preindustrialnej, industrialnej oraz postindustrialnej. Mechanizmy i kierunki przemian*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, tom IX (1997).
- Tyszką Z., *Rodziny polskie w procesie przemian*, (w:) Z. Tyszką (red.), *Stan i przeobrażenia współczesnych rodzin polskich*, 1991.
- Tyszką Z., *Rodziny współczesne w Polsce*, Warszawa 1982.
- Tyszką Z., *Socjologia rodziny*, Warszawa 1974, wyd. II – 1976, wyd. III – 1979.
- Tyszką Z., *System metodologiczny poznańskiej szkoły socjologicznych badań nad rodziną. (Stan aktualny)*, Poznań 1997.